

15 чылдың август
дүң үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 128

(18715)

2015 чылдың
ноябрь 19
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тываның Баштыңының ажил-херээ

УЛУСЧУ ШАГДАА-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Республиканың чурттакчы чонунун ба-
аны-биле «Улусчу участок шагдаа-
ты Эрзин суурда полицияның №11
узуңу шагдаазы Артем Сараагай
алган. Тываның Моол-биле кызы-
а Эрзин кожуунун Мөрен суурга
түнген болгаш, моол дылды эки
ри ооң ажилыңа дузалыг. Бай-Даг,
н-Бажы база Нарын суурлар ооң
ылаар девискээринге хамааржыр.
Республиканың Баштыңы Шолбан
оол-биле ужуражылга үезинде 32
ыг Артем Сараагай бодунуң ажилын
штырган. Ооң мурнунда малчын
нар аразыңа аргыжылга берге
н болза, «УАЗ-Патриот» маркалыг
н автомашиназын алганы — ажилга
н. Кышкы үе чоокшулаарга тывалар
Белеткеп эгелээр, полицейжиниң
ны чымыштыг апаар. Ол үеде мал
нуң саны көвүдээр, малды чүгле
дан эвес, а кажаадан безин алгаш
таварылгалар бар.

үүлгедишкенинге удур хей-ниити орга-
низациялары болгаш көдээ школаларның
удуртулгазы-биле ажилдар дугайында
Тываның Баштыңы «Улусчу участок
шагдаазы»-биле чугаалашкан.

Хосталып келген кижилер катап чурум
хажыдышкыны кыла бербезин дээш,
профилактика ажилын кожуунда Адалар
чөвүлели-биле кады сырый харылзаа-
лыг чорудуп турарын участок төлээзи
чугаалаан.

Элээдилер-биле ажилга башкылар-
ны, ылаңгыя школа директорларының
оралакчыларын хаара тударын Шолбан
Кара-оол сүмөлзэн.

«Чурттакчы чон-биле он хире чыл
сырый ажилдап турар болгаш, оларның
чидиг айтырыгларын дыка эки билир
силер. Эң-не кол чүве, чоннуң бүзүрелин
чаалап алган-дыр силер. Ак сеткилдиг
ажылыңар дээш өөрүп четтирип, чон-
ну арагаладып, ооң-биле кем-херек
үүлгедишкенинненче ыдалап турар
чажыт арага садыгжылары-биле сыныш
чок демиселге кады демниг ажилдаар

бис. Чурттакчы чон ортузунга эрге-хоой-
лу талазы-биле чырыдышкын ажилын
чорудар бис. Республикада соталыг теле-
фон оорлаары 61 хууга өскен. Оор чорук,
чижээ, телефон оорлаары кеземчеге
онаажыр кемниг үүлгедишкенин-дир дээр-
зин школачыларга тайылбырлаар» — деп,
республиканың Баштыңы чугаалаан.

Регионнуң удуртукчузу Шолбан Ка-
ра-оол биле полиция пунктузунуң бүрүн
эргелиг төлээзи Артем Сараагай кады
ажылдажылганы дугурушкан.

«Муниципалдыг эрге-чагырга бол-
гаш хей-ниити институттары-биле
кады элзэн сырый болгаш демниг ка-
ды ажилдаалыңар. Республиканың
кызыгаар Эрзин кожууну элзэн дем-
ниг болуру чугула. Чедишкениннен
күзевишаан, силерниң чурттакчы чоннуң
үзел-бодалдарыңа дыңнангыр чорууңар,
бедик харыысалганы медресе билириңер
албан-хүлээлгелерге дүрген депшиир ар-
ганы бээр болзун» — деп, республиканың
Баштыңы демдеглээн.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ЭКОНОМИКА ЧӨВҮЛЕЛИ ХУРАЛДААН

Дүүн, ноябрь 18-те, Тыва Респуб-
ликаның Чазааның чанында Экономика
чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен.
Аңаа ТР-ниң Чазак кежигүннери, ТР-ниң
Дээди Хуралының депутаттары, эртем-
деннер, кожуун чагыргаларының болгаш
хоорай округтарының баштыңнары,
федералдыг албан черлериниң, бизнес-
ниитилежилгезиниң болгаш улуг инве-
стиция компанияларының төлээлери
киришкен. Тываның Баштыңы Шолбан
Кара-оол чөвүлелдин кежигүннериниң
болгаш чалаттырганнарның мурнунга
«2016 чылда Тывада инвестиция байда-
лы болгаш инвестиция политиказының
дугайында» чылдың-на чорудар медег-
лелин кылган. Регионда инвестиция
байдалының болгаш инвестиция поли-
тиказын экижидеринче угланган бөлүк
хемчеглерни айыткан. 2015 чылдың 9
айларының түңнели-биле кол капитал-
че кирген инвестицияларның хемчээли
эрткен 2014 чылдың ол-ла үези-биле
деңнээрге, 19,4 хуу өзүлделиг болуп, 8
млрд. рубль четкен. Амгы үеде Тывада
чеги улуг төлөвилелдер боттанып турар,
оларның инвестицияларының ниити хем-
чээли 350 млрд. рубль болуп турар.

gov.tuva.ru

КЕМДЭЭН КИЖИГЕ ДУЗАНЫ ЧЕДИРГЕН

Эрзин кожуунун Эрзин-Бажында
Улар деп черге тооруктап чораан Кызыл
хоорайның чурттакчызы, ИХЯ-ның хоочу-
ну Марат Түкчеевич Комбу бедик пөштен
кээп дүшкеш, кемдээшкениге таварышкан.
Ол дугайын дыңнап кааш-ла, Мөрен
суурнуң чурттакчылары, 24 күш-шыдалдыг
эр кижилерге хууда мал ажил-агылыг
Сергей Орус-оолович Намдал он шаа
аъттарны бээр, эмчи Буян Сономович
Нынмыр, школа директору Александр
Дайович Кур баштаан башкылар, аныктар,
өөреникчилер үш дүн-хүн дургузунда уйгу-
чыдын бодавайн тайгага чедип, кемдээн
кижини ээлчежи чорааш, суурга эккеп
чорда, республиканың Онза байдалдар
комитетиниң ажилдакчылары уткуп алган.
Чогуур ачы-дузаны чедирген. М.Т.Комбуну
тускай дүрген дуза чедирер автомашина-
биле найысылал Кызылга эккеп, эмчиде
чыттырган. Буяның үүл-херекти чогуруп,
М.Т.Комбуга дуза чедирген мөренчилерге
чоргаарланып, чаңгыс чер-чурттуглары
мөгейип тур бис.

Чечекмаа САДИ.

Эрзин кожуун.

КАДЫ АЖЫЛДААРЫНЧЕ ЧАЛААГА

Кызыл хоорайның микрорайон-
нарынга, дачалар девискээрлеринге,
ыраккы болгаш чоокку Каа-Хем база
Сукпак суурларга «Шын» солунну та-
радыр күзелдиглерни редакция кады
ажылдажылгаже чалап тур. Тарадыр
черинге солуннарны чедирип бээр.

Харылзажыр телефон:
8(394)22-2-1810.

Чагыдылга – 2016

«ШЫН» — ЧОННУН СОЛУНУ

2016 чылдың «Шын» солунуң чагыдылгазы Тываның
бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-
ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.
Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырын-
че республиканың ырак-чоок булуңнарында чурт-
тап турар хүндүлүг чонувусту — бижикчилеривисти,
номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» солунну үезинде
чагыдып номчуңар.

Хүннүн медээлери

ВИДЕО-ТАНЫШТЫРЫЛГА

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эгелээшкини-биле чарлаан Улусчу, ужу-чаңчылдар чылында чоннун езу-чаңчылдарының темазынга видеофильмнер конкурзунун тиелекчилерин тодараткан. Конкурстун организатору ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызының дыңнатканы-биле алырга, жориниң үнелелинге аңгы-аңгы угла-нышкынның 23 чагы ажилдар кирген. Кыска хемчээлдиг видеосюжеттерге мал болгаш чер ажил-агыиының, аас чогаалының, аңнаашкын, национал идик-хеп культуразының, тываларның этноэкологтуг философиязының, өг-бүлө үнелелдериниң, ыдыктыг черлер болгаш болуушкуннарның, чоннун этниктиг онзагайының дугайында көргүскен.

Таңды кожууннун Сосновкадан «Октаргай» экологтуг клубтун кежигүннериниң белеткээни «Оваа дагылгазы» деп беш минута хемчээлдиг ажылы эң-не эки деп үнелеттинген. Ында тываларның бурунгу ужуру оваа дагырының дугайында чугаалап турар. Суг баштарында, даглар шыпшынга, арт кырынга овааларны кижилер, даштарны

салып тургаш, чыырын, бир талазында черниң ээзинге чалбарып турарын, ескезинде оваа ол ээниң оран-чурту болу бээрин тайылбырлап турар. Оваа дагылгазының езулалын чыл санында чайның ортан үезинде, ойт-чимисчетчип эгелээрге, черсуг эзелеринден чаагай дужутту дилеп алыр дээш эрттирери-биле холбаалыг. Бөгүнде ол езулал аңгы-аңгы төрөл аймактарны каттыштырган, хөйүнү байырла-лы апарганын көргүскен.

Тываның агротехнология техникумунун сургуулдарының «Тываларның чаңчылчаан аңнаар аргалары» база Кызылдың № 5 гимназиязының өөреникчилериниң «Скифчи күзел» деп ажилдары конкурстун шаңналдыг черлерин ээлээн. Тываның көдээ ажил-агый техникуму улусчу ужу-чаңчылдарны доктаамал өөренири дээш, Ак-Довурактың даг техникумунун «Тываларның этноэкологтуг билишкени» таныштырылганы дээш, Кызылдың №9 гимназиязының чедиги классчызы Сюзанна Кууларның «Тыва чоннун этниктиг онзагайы» деп ажилдары тускай шаңналдарга төлөптүг болган.

Айлан МОНГУШ.

«КҮЗЕЛДЕР БУДУП ТУРАР ДЕЛЕГЕЙ»

Бай-Тайга кожууннун төп библиотека системазының, бичи уруглар библиотеказының ажилдакчыларының, оларның номчукчуларының күзелдери будуп турар деп чугаалап болур. Политик болгаш миллиардер бизнесмен Михаил Прохоровтун ажык ачы-дуза фондузунун чарлааны «Өөредилгеге библиотекаларның чаа ролу» деп конкурска «Күзелдер будуп турар делегей» деп төлөвилелди (удуртукчузу Бай-Тайга кожууннун төп библиотека системазының директору Айгерим Салчак) кожууннун төп библиотека системазының ажилдакчылары киригеш, 307 кордакчыларның аразындан 290 муң рубль түңнүг грантыга төлөптүг деп, фондунун эксперт чөвүлелиниң үнелелин алган.

Грантының акша-төгери шупту Бай-Тайга кожууннун төп библиотека системазының агар санынче кирип келген, «Күзелдер будуп турар делегей» деп төлөвилелди херек кырында боттандыра талазы-биле ажил эгелээн деп, кожууннун бичи уруглар библиотеказының эргелекчизи Наталья Салчак редакцияга дыңнаткан. Библио-

текага уругларның кичээлдеп ойнаарында, оларның угаан-медерелин сайзырадырынга, билиглерин ханыладырынга чугула херек чаа технологиялар-биле кылган амгы үениң дериг-херекселдерин 133 992 рубльге садып алган, оларның аразында «швед хана» база бар. Чараш чуруктарлыг номнар садып алырынга 100 муң рубль акшаны чарыгдаан, чүгле тыва дыл кырында номнарны 20 муң рубльге садып алган. Номнар библиотеккада кээп эгелээн. «Күзелдер будуп турар делегей» деп төлөвилелди боттандыра-рынга киржир башкылар дээш өске-даа кижилерге төлөвир акша база көрдүнген.

«Күзелдер будуп турар делегейге» өөредилгениң электрон-нуг техниказын садып алыр акша-хөрөңгизи чедишпес өг-бүлелерниң, ырак кыштагларда малчыннарның уруг-дарыын колдады хаара тудар. Компьютерлиг техниканы шиңгээдип алырының курстарында оолдар, уругларның ада-иелерин база өөредир. Бо бүгү ажилдар номнар-биле чарылбас сырый харылзаалыг болур.

ШЫНАРЛЫГ АЪШ-ЧЕМ, БАРААННАР ДЭЭШ

Ноябрь 12-ни Бүгү-делегейниң шынар хүнү кылдыр демдеглеп турар. Тыва Республикада Хереглел хайгааралының эргелели (Роспотребнадзор) болгаш Гигиена база эпидемиология төвү аъш-чем болгаш өске-даа барааннарның шынарынга хамаарыштыр «Изиг телефон шугумун» ажиткан. Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар специалистер чондан келген айтырыгларга харыылап, херек болза, негелделерни, билдиришкinnerни тургузуп, суд

органның хамаатыларның эрге-ажыктарын камгалаар. Специалистер-биле харылзажыр телефоннар 5-43-79 база 5-63-84. Бо акция ноябрь 19-ка чедир уламчылаар.

Бүгү-делегейниң шынар хүнү 1989 чылда тургустунган. Россияда ол хүнү ноябрьның ийи дугаар четверг хүнүнде-ле демдеглеп турар. Колдуунда-ла ону хайгаарал органның болгаш эрге-ажыында кызаттырган кижилер «байырлап» турар.

Бистиң корр.

Тываның Баштыңы:
«ХЕМЧЕГЛЕР ТОДАРГАЙ БОЛГА
КӨСКҮ БОЛУР УЖУРЛУГ»

Россияның ИХЯ-ның хыналдазының түңнелдери турза-даа, Тыва ОШАЧКИ-ниң стационар постуларын хевээр арттырар, оон туржук чаа постуларны тудар сорулгалыг.

Ындыг дыңнадыгны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол терроризмге удур демисел комиссиязының хуралында кылган, ол хуралга регионунуң девискээринге хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң немелде хемчеглерин сайгарып чугаалашкан. Стационар постулар Тываның байдалдарында чүгле орук шимчээшкinnerиниң дүрүмнериниң хажыдыкчылары-биле болгаш наркотик сөөртүкчүлери-биле демиселге чугула звес, экстремизм болгаш терроризм-биле холбашкан кижилерниң республикаже кирип келирин болдур-базында чугула болуп турар деп Чазак Даргазы санап турар.

РФ-тиң чөлсектиг күштер тургузууларының регионда салбырларының хуралга киришкен удуртукчулары бо талазы-биле Тываның Баштыңын деткээнер. Ылаңгыя Россияның Айыыл чок чорук албанының Тывада эргелелиниң начальниги Олег Боломожнов Францияга болгаш өске-даа чурттарга болгулаан террорисчи үүлгедиглер Ислам күрүнезиниң террорисчи организацияларының бүгү делегейде идепкейжип турарын бадыткап турар, аңаа удур демиселге кандыг-даа аргаларны ажыглаары чугула дээрзин демдеглээн.

Тыва ырак-узак болгаш чедери берге-даа болза, экстремисчи организацияларның кичээнгейиниң төвүнде турар. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чугаалап турары-биле алырга, Хизб ут-Тахрир аль-Ислами дээн ыш-каш шажын тургузууларының эмиссарларының талазындан Тывага сонуургал улуг дээрзин тускай албан черлери демдеглеп турар. Терроризмге сундулуг чоруу дээш Таблиги Джамаатты чүгле Россияда звес, мусульман чүдүлгелиг өске-даа чурттарда безин хоойлу-

дан дашкаар деп санап турар. 2015 чылда Тываның девискээринге Хизб ут-Тахрирниң ийи эмиссарын илереткен болгаш туткан, олар Соңгу Кавказта болгаш Чоокку Чөөн чүкте дайын хөдөөлишкinnerи чорудуп турар дээрбечи бөлүктөрже чурттакчыларны элзедирин оралдажып турганнар. Оон-биле холбаштыр Шолбан Кара-оол айыыл чок чоруктуң хемчеглерин бүгү черлерге күштелдирер сорулганы бүгү деңгелдин эрге-чагырга органның удуртукчуларының мурнунга тургускан.

Айыыл чок чорукту хамыктың мурнунда кижилерниң хөйү-биле чыгыр черлеринге, ол дээрже кадык камгалал, өөредилге, культура албан черлери, аэропорт, вокзалдар, хөй-ниитиниң чөмөннелгезиниң садыг төптериниң бүдүрүлгелери-дир. Поликлиникаларга «дириг» оочурларны кызырарының эргежок чугулазын Тываның Баштыңы кадык камгалал сайыдынга айыткан, «Эмчилерге кирери-биле электроннуг бижидилгени кылып-даа турар болза, чүге коридорларда улус хөй болуп турарыл?» — деп, оон айтырган.

«Айыыл чок хоорай» деп аппарат-программа комплекзин сайзырадыр талазы-биле план-ныг хемчеглерниң күүселдезин дүргедирин республика удуртукчузу негээн, ынчан видеохайгаарал херекселдери хөйү-биле тургустунар болгаш полицияның нарядын кыйгыртыры дүрген апаар. Бо айтыргыны тус чер бот-башкарылга органның, чижээ, Кызыл хоорайның мэриязы шийтпирлевейн турар дээрзин эрге-хоойлу камгалакчылары демдеглээннер. Кижилер аргыштырылганын кайы хамаан-чок боттандырып турары оон айыыл чок чоруунга, оон иштинде террорисчи халдаашкinnerдан камгалаарына нарын байдалды тургузуп турар.

Экстремисчи болгаш террорисчи организацияларның бисче шургуп кирип келирин болдурбазының талазы-биле эрге-чагыргаларның хөдөөлишкinnerи эң көскү болгаш тодаргай болур ужу-

луг деп, Шолбан Кара-оол санап турар. Бо ажык күженишкinner негизинде шийттиргеннерни эрттирип турар албан болур деп, Шолбан Кара-оол санаан. Тываның девискээринде албан черлерин хире кижиге бар. Шажын ажыглаар болгаш экстремизмге эргелелди сорулгалыг организациялар көгүлдезинге шийттирер чииги-биле алзын.

Россияда хоруттуу жын болгаш политиктизацияларның багайлынга эң хөйү-биле тал болур аныктар-биле база улуг кичээнгей ужурулуг. Интернет-делгэки хайгаараары чугу дээрже анык кижилерни чыштыр ажыы-биле тал национализмниң, сылгаарының идеологияларның мээ-медер сиңирип кирип, хоойл үүлгедиглерге хаар болур. «Интернеттин чоруунуң дугайында аңгы-аңгы звес удаа чугаа-ген мен. Интернетке чыгып болур, ол дээш лавас деп бодал улуг чыдыр. Харын-даа сиңи-базымыңар бүрүзүн, сөзүңерни, харын-даа дап алганыңарны көрдө көрүп каар, силерни чорууруңарны илереди минутаның ажылы-дыр республика удуртукчузы дырган.

Терроризмге удур Россияның хуралында аңгы бөлүктү тургускан. Терроризм халавын болдурбазы-биле немелде хемчеглерниң планын ол беткээр. «XXI чүс чыл хамчыының» негизинде биле демиселге кол каттал, хамааты бүрүз деп Шолбан Кара-оол, хаап тура, демдеглээн. «Херектерге боттарывысты ажы-төлүвүстү өлүрткө кезээде белен болур, кар-выс ажык болгаш кулакт-дыжы болур ужурулуг деп, ол немээн.

А. П. ДАМБА-ХУУРАКТЫ
НИЖНЕУДИНСКИЖЕ ЧОРУТКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хууракты 55-ки аңгы адыгжы бригадада тыва оолдарның кэрээ езугаар шериг албанын эрттирип турары Нижнеудинск хоорайже сургакчыла-дып чоруткан.

«55-ки аңгы адыгжы бригаданың Тывадан барган сержант составы Нижнеудинск хоорайга күзенчиг звес төөгүге кире бергенин соцеткиден көрдүм. Тус черниң чурттакчылары-биле олар чөрүлдээ үндүрген, оон түңнелинде оларның чамдыктарын албан-хүлээлгеден

халаан дээн болду. Интернетте кирген аас-дылды херек кырында болганындан хөөредип турар ыш-каш-тыр. Төп шериг округунуң командакчызы В.Б. Зарудницкий-биле чугаалаштым. Ниитизи-биле байдал ындыг-ла берге звес. Ынчалза-даа байдалды тодарадыр болгаш шын медээни эккээри-биле оралакчым А.П. Дамба-Хууракты чоруттум. Бистиң оолдарывыс патриотчу болгаш интернационалчы дээрзин билир мен. Чүү болганын, оон кандыг чылдагаан-биле тывылганын тодарадыр болгаш ындыг чүүлдерни катапта-вазы-биле хемчеглерни алыры чугула» — деп, республика

Баштыңы соцеткиде баштарынга бижээ.

Кызылга адыгжы бригаданың чылын тургускан. Сагындыраал, оон кол-зы—Тываның найысылга хем ол чарында туттуну шериг хоорайы. Республик чурттакчыларындан бри-шериг албанын эрттирер бир муң ажыг кижини чы-

Ол сержант составы Нижнеудинскиге албан-хүлээлге биле Юргадан келген. Нижнеудинскиге чүү болган дугайында албан-езуурун-леринде кандыг-даа мед-

ТР-ниң албан-езуурун тызындан.

ТЫВА ОФИЦЕРЛЕРНИ БЕЛЕТКЭЭР

Каш хонук бурунгаар Тыва-Кавказга кадрлар белеткелиниң талашы-биле онза болушкун Красноярск хоорайга болгон. Ноябрь 13-те Сибирьниң федералдыг университети Тыва Республиканың Тыва аразында кады азылжалга дугайында Дугуржулгага ат салдынган. Ооң байырлыг кезээ федералдыг университеттиң шериг-инженер институтунга эрткен.

Дугуржулгага аттарны Тыва Республиканың мурнундан делегацияның удуртукчузу, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазының оралакчызы Ирина Ямкойленко (Чазактың дилээни), а Сибирьниң федералдыг университетинин мурнундан ректор Евгений Ваганов салган. Сибирьниң федералдыг университетинин шериг-инженер институтунга чыл санында Тывадан бөлүк курсаннар өөредириниң дугайында чугула бодалды Тыва Республиканың Дээди Хуралында чыгарганың федералдыг органнары, тус чер бот-башкарылганың органнары, хатты ниитилелдин институттары биле кады азылжалга база формастыг политика талашы-талаш комитетинин даргазы Юрий Кара-оолдуң болгаш депутат

Дугуржулгага ат салган, ам күүселде эгелээр.

ринге чаңгыс эвес катап чедип чораан болгаш, ында ниити байдал-биле шору таныш мен.

Үстүндө күзелдерни боттандырдан, амдан эгелээш тыва офицер кадрларны белеткээр ужурулгусу. Бо дээрже анаа-ла башка кирген хоозун бодал эвес, а күрүнө эрге-байдалдыг социал айтырыг ниитилелди экинчиден. Ынчангаш Красноярск хоорайда Сибирьниң федералдыг университетинин удуртукчузу биле харылзаяп, ооң шериг-инженер институтунга тыва офицер кадрларны чыл санында хөйү-биле белеткээр Дугуржул-

турар тыва оолдарны көөргө, чараш-тыр. Бистер, делегация кижигүннери, оларга чоргаарланып турдус. Эр хейлер! — деп, Юрий Кара-оол чугаалаан.

Чардынган Дугуржулганың кол угланышкынары — аныктар ортузунга шериг-патриотчу болгаш мезү-шынар кижизидилгелерин күштелдирери, экономиканың кол адырларының аайы-биле ийи таланың өөредилгелерин, эртем-шинчилел база өске-даа ажылдарны чорудары, шериг-инженер институтунуң баазаныңа дыштанылганың «Тыва культура төвүн» тургузары дээш, өске-даа ажылдар болур.

Амгы үеде СФУ-нуң институттарында Тывадан 400 ажыг оолдар, уруглар янзы-бүрү мергежилдерде өөренип турар.

— Ол дээрже келир үеде Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдэзи дээш ажылдаар быжыг билигиг кадрлардыр. Бистер кожа-хелбээ республиканың хөгжүлдэзинге боттарыныстың доозукчулары-вис-биле киржип турары-виска чоргаарланыр бис — деп, СФУ-нуң ректору Евгений Ваганов байырлыг хурал үезинде чугаалаан.

Маңаа база бир онзалап демдегледип каар чүүл — Россия Федерациязының камгалал сайыды, шериг генералы Сергей Шойгунуң СФУ-нуң составынче кирип турар институтту доосканы болур (амгы үеде — шериг-инженер институт). Сураглыг чаңгыс чер-чурттуу-виска турсааткан тускай ийи улуг хана солуннар институтту каастап турар. СФУ, ылаңгыя шериг-инженер институт бодунуң доозукчузу Сергей Шойгуга дыка чоргаарланыр. Амгы үеде Сергей Кужугетович университеттин доозукчуларының ассоциациязын баштап турар. Ол институттун Шериг-өөредилге төвүнүн начальниги, полковник, техниктиг эртемнериниң кандидады Владимир Копылов Бии-Хем кожуунунуң Туран хоорай чурттуг.

ТАЙЫЛБЫР:

Сибирьниң федералдыг университетинде 19 институт бар. Оларда 33 муң ажыг студентилер, аспирантылар 151 янзы мергежилге эртем чедип ап турар.

Шериг-инженер институттун курсантылары өөредилге черин дооскаш, шериг кезектеринге хамааты ажылдакчылар кылдыр база ажылдап болур, ылаңгыя херээжен улус. Чижээ, космостан ГЛОНАСС «караа»-биле ажылдаар специалистерни база институтта белеткеп турар.

Татьяна БОЛОГОВА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Өөредилге болгаш кижизидилге

ОРУС ДЫЛДЫҢ ТЕРГИИННЕРИ

Ноябрь 10-да ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының хуралдаар залында орус дылга республика конкурсузунуң тиилекчилерин байырлыг байдалга шаңнаан.

«Грамотей-2015: Тува и Бурятия» деп школачылар аразында орус дылга регионалдыг конкурс октябрь 24-те эрткен. Аңаа уруглар орфографияга, грамматикага, пунктуацияга орус дылдың нормаларына дүүштүр диктант бижииринге база каллиграфияга (чараш, шын бижири) күжүн шенешкен.

Өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы, орус дылдың күрүнө инспектору Елена Хардинова тиилекчилерге байыр чедиргеш, келир үеде чедишкенин өөредилгенин

үндезини орус дылды быжыг билири дээрзин демдеглээн. Кожууннарда школачыларның орус дылга билииниң деңгели өзүп турарын ол улуг өөрүшкү-биле чугаалаан.

Орус дылга тергигиннериниң хөй кезии Кызыл хоорайның лицейлеринден база Улуг-Хем кожуунунуң Хайыракан школазындан илереп үнгөн. 94 биле 95 баллдыг болган Диана Куулар биле Баяна Монгуштуң ажылдарын онзалап демдеглээн. Шупту тиилекчилерге база оларны өөредип, белеткээр башкыларына дипломнары тывыскан.

Диктантыны 100 баллдыг системага чоруткан. Келир чылын ыңдыг конкурс Бурятияга болур.

Бистиң корр.

Үүлгедиг болгаш яла

ТОРГАТКАШ, АЖЫЛЫНДАН БАЗА ҮНДҮРТҮР

Наркотик аймаан хоойлуга чөрүштүр шыгжааны дээш, шийиттирген ажылдакчыны ажылындан база үндүрер.

Улуг хемчээлдиг наркотиктиг бүдүмелди садып-сайгарар сорулга чок-даа болза, ону хоойлуга чөрүштүр садып алганы, шыгжааны дээш, РФ-тиң КК-зиниң 228 чүүлүнүн 1 кезээ-биле буруулуг деп санаткан Аржаана Донгакка хамаарыштыр кеземче херээн Улуг-Хем районунуң прокурору бадылаан.

Суд үезинде илерээни, Улуг-Хем кожуунда Ийи-Тал суурда уруглар садының ажылдакчызы Аржаана Донгак бо чылдың июль 22-де бодунга хереглээри-биле гашишти улуг хемчээлди биле садып алган. Ооң соонда садып алган «бараанын» полиэтилен хапка суп алгаш, машинага олурупкан. Полиция ажылдакчыларының орукта чоруп ораны көргөш, ол тудуп чораан хавын үндүр октапкан, ону полицейжилер көрүп кааш, наркотиктиг бүдүмелди хавырып алган.

Улуг-Хемниң район суду бүгү байдалдарны сайгаргаш, Донгакты 7 муң рубльге торгаан.

Кем-херек үүлгеткен, ооң иштинде наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга чөрүштүр садып-сайгарары-биле холбашкан үүлгедиг дээш шийиттирген кижилерни күш-ажыл хоойлужулгазын езугаар назы четпээннерин өөредилгези, кижизидилгези болгаш сайзыралы, медицина хандырылгасы болгаш социал камгалалы-биле холбашкан ажылдарже кирибес ужурулгусу.

Ол негелде езугаар шийиткел күштүг болуп кирген соонда, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга чөрүштүр садып алганы дээш шийиттирген Донгакты бодунуң ажылдап турган черинче — уруглар садыныче кирибес, оон туржук, ооң ол адырга ажылдаар эргезин казыыр.

Саяна СЮКТЕРМАА, Тыва Республиканың прокуратуразының килдис прокурору.

КИЖИЗИТТИНМЭЭН «КИЖИЗИДИКЧИ»

Бии-Хемниң кожуун судунга Шолбан Маады деп хамаатыны РФ-тиң КК-зиниң 116 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнгөн кеземче херээн үүлгеткен деп санаан.

Херектиң ужуру мындыг. Бо чылдың август 10-да Шолбан Маады Бии-Хем кожуунунуң Суш суурда бодунуң бажыңына эзирек орган. Ооң бадылга чок чурттап орак кадайы кирип келгеш, даштын 13 харлыг оол мени эки-бак сөглөп турду деп хомудан. Араганың дүлгээзининге алыскан Маады назы четпээн оолду кижизидер деп шийитпирлээн. Ол дашкаар үнүп келгеш, оолдуң холундан туткаш, бажыңынче сөөртүп кирип берген. Бажыңына оолдуң холунче, бодунче үш удаа шанчып, кем-

дээшкени чедирген.

РФ-тиң ИХЯ-зының муниципалитеттер аразының «Кызыл» килдизиниң №7 полиция пунктузунуң истекчилери ол «кижизидилгени» херек үүлгедиишкини деп санааш, кеземче херээн оттурган. Истелге доозулган соонда, Бии-Хем районунуң прокурору буруудаткан актыны бадылаан, ооң соонда кеземче херээн Бии-Хемниң кожуун судунче кириген.

Суд херектиң материалдарын сайгарып көргөш, талаларны дыңнааш, Маадыны 200 шак дургузунда албан күүседир ажылдарга шийткен.

Александр ГУБАНОВ, Бии-Хем районунуң прокурору.

Келир үениң офицерлери — тыва оолдар.

ес Хуурактың эгелээшкини боттандырган. Россияның инспектиг Күштериниң хоочунна, «афганчы»-депутаттарның руштуг чоруунуң түннелинде айтырыгны Сибирьниң эң улуг өөредилге черинге шийитпирлеп бадылаан ол.

— Мен депутат ажыл-чорутулам аайы-биле тыва аныктар белеткелиниң тала-биле айтырыгларны бо-ла шийитпирлей бээр мен. Черле мергежилдиг кижиге болуш, аныктар тыва офицер кадрлар белеткелиниң дугайында ктаамал бодап, болдунар азыралгаларда айтырыгны шийитпирлеп чор мен.

Күчү-күштүг Улуг-Хемивистиниң азыл хоорайда оң талакы ийиниң кыдыныга чаа шериг объектилер тудуглары көстүп алыр бээрже, оларның улуг мергежилдеринге туттунар чүс-с квартираларга хөй санныг аныктар тыва офицерлер келир де өг-бүлелери-биле чурттап, чаа шериг албаны эрттирген аңаа деп бир бодалым бар. Ону орту базым аайы-биле боттандырып турары-вис бо. Ол шериг тудуг объектиле-

ганы чарганы-вис ол.

Чардынган Дугуржулга езугаар СФУ-нуң шериг-инженер институту чыл санында Тывадан он-он оолдарны бодунга хүлээп алып. Ынчап кээрже, чоокку каш чылда чыл санында ыңча хөй төлөпиг оолдарны школаларга белеткээр, ол институтче кирир дугайында белен эвес сорулга республика мурнунда салдынган. Ол дээш улаштыр ажылдаар бис.

Каш чыл эртерге, Президентиниң Кызылда кадет училищезиниң доозукчулары ол дээди өөредилге черинче улаштыр дужаап кирер аргалыг болур. Амдызында олар ортумак кадет класстарда өөренип турар болгай. Амгы үеде шериг-инженер институтунда өөренип

ТЫВА БИЖИКТИҢ ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ

2015 чылдың август 1-де Тыва Республиканың «Шын» солунунун 10 дугаар арнынга тыва бижиктиң латинчиткен төлөвилелдериниң төөгүзүңгө хамаарыштыр бижикчи Танов Чигденниң «Кым чогаатканыл?» деп чүүлү үнген. Аңаа хамаарыштыр Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономика шинчилелдер институтунун дыл секторунун ажилдакчызы Оюмаа Маадыр-ооловна Саая «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп харыы чүүлдү бижээн.

Тываның төөгүзүңгө болуп турган болуушкуннар тыва кижиниң сеткилин дүвүредип, «өскелер база ону утпазын» деп бодалды оттуруп чорууру өөрүнчүг. Тыва национал бижиктиң тургустунганының төөгүзү эртемденнерниң болгаш чоннуң кичээнгейин чаңгыс эвес удаа хаара тудуп келгени билдингир. Тыва бижиктиң латинчиткен төлөвилелдериниң дугайында айтырыг 2015 чылдың сес айның бирээде үнген «Шын» солунун арыннарынга база катап көдүртүнген. Солуннуң хоочун номчукчузу Танов Чигден тыва бижиктиң латинчиткен төлөвилелдериниң бирээзиниң тургузукчузу Н.Н. Поппениң дугайында солун-сеткүүлдерге номчуваанын база эртемденнер ол айтырыгны сайгарып биживейн турар деп айткан. Бо чүүлде Т. Чигденниң Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономика шинчилелдер институтунун эртемденнеринге хамаарыштыр тургустунган айтырынга тодаргай харыыны бээрин оралдаштывыс.

Кол айтырыг — Н.Н. Поппениң тургусканы тыва бижиктиң латинчиткен төлөвилелиниң дугайында сайгарылга ажилдары чүгө чогул? Маңаа дорт харыы кылдыр 2000 чылда дугаары 2 «Башкы» сеткүүлүнүн 71–77 арыннарында парлатынган Б.И. Татаринцевтиң «К истории создания тувинской письменности. Н.Н. Поппе» («Тыва бижикти тургусканының төөгүзүңгө хамаарыштыр. Н.Н. Поппе») деп делгереңгей сайгарылгалыг чүүлүн адап болур. Б.И. Татаринцев Н.Н. Поппениң төлөвилелиниң дугайында чүгле чаңгыс бо ажилда эвес, ооң мурнунда 1989 чылдың октябрь 12, 13-те «Шын» солунга үнген «Тыва бижикти тургускан төөгүзүңүң айтырыглары» болгаш «Основные этапы работы в СССР над

латинизированным алфавитом для тувинской национальной письменности» («Тыва национал бижиктиң латинчиткен алфавитин ССРЭ-ге тургузар ажилдың кол чадалары»); «К истории изучения тувинского языка (20–30-е годы XX века)», («Тыва дылды шинчилеп келгениниң төөгүзүңгө хамаарыштыр (XX вектиң 20–30 чылдары); «Н.Н. Поппе и его роль в создании тувинской национальной письменности» («Н.Н. Поппе болгаш тыва национал бижикти тургузарыңа ооң үлүг-хуузу»); ооң соонда үнген «Еще раз о «белых пятнах» в истории создания тувинской письменности» («База катап тыва бижиктиң тургустунганының төөгүзүңгө шиипирлеттинмээн айтырыгларга хамаарыштыр»); «Как создавалась тувинская письменность» («Тыва бижик канчаар тургустунуп турганыл») деп чүүлдеринде база бижип турар.

Н.Н. Поппе XX чүс чылдың эң улуг востоковед-эртемденнериниң санынче кирип турар дээрзин Б.И. Татаринцевтиң 2000 чылда «Башкы» журналында парлаткан чүүлүңгө бижээн. Ол — 300 ажыг эртем ажилдарының автору. Эрткен чүс чылдың 20–30 чылдарында Н.Н. Поппе ССРЭ-ниң чамдык чоннарының алфавиттерин, бижин тургузарыңа идепкейлиг киришкен. Тодаргай чугаалаарга, ол бурят, калмык дылдарының алфавиттерин, якут дылдың бижиниң төлөвилелин белеткеп кылышкан. Николай Николаевич тыва алфавиттиң төлөвилелдериниң бирээзин тургускан болгаш сөөлүңдө тыва бижиктиң төлөвилелин тургузарыңа идепкейлиг киришкен.

Тыва бижиктиң латинчиткен алфавидиниң төлөвилелдери чаңгыс эвес турган. М. Лопсан-Чинмиттиң алфавидин 1929 чылдың февраль 3-те ТАР-ның

ТК Политбюро хуралыңа хүлээп алган. Н.Н. Поппениң тургускан алфавидин политиктиг чылдаганнар-биле ТАР ынчан хүлээп албайн барган. Ынчалза-даа тыва бижик дугайында айтырыг ооң-биле төндүр шиипирлеттинмээн. Ону ТАР-ның ТК-ның VIII съездинге (1929 ч., октябрь 20–ноябрь 10 хүннеринде) база катап көдүргөш, БКП(б)-ның Төп Комитетинден чаа түрк алфавитке үндөзилээн тыва бижикти тургузуп бээр дугайында дуза дилээн. ССРЭ-ге ол ажилды — орфографияның үндөзилерин тургузуп кылырын, өөредилге номнарын тургузарын бөлүк эртемденнер чоруткан.

Н.Н. Поппе бо ажилдың сөөлгү чадазыңа база киришкен. 1930 чылдың апрель 24-те Н.Н. Поппе Нациялар болгаш колониялар айтырыгларын өөренир эртем-шинчилел ассоциациязының Дыл комиссиязыңа тыва алфавит болгаш орфографияның дугайында илеткелди номчаан соонда, ук комиссия тыва бижиктиң төлөвилелин хүлээп алган. Н.Н. Поппе 1930 чылдан эгелеп, 10 чыл ажыг ажыглаттынып турган тыва национал бижиктиң тургузукчузу болганын Б.И. Татаринцев айтып турар. Н.Н. Поппени латинчиткен чаа түрк алфавитке үндөзилеттинген тыва бижиктиң кол тургузукчузу кылдыр эртемденнер үнелеп турар дээрзин ДЛТЭШИ-ниң дыл сектору «Тыва бижиктиң тургузукчуларыңа болгаш шинчилекчилеринге мөгөөр бис» деп чүүлүңдө база бижээн.

«Шын» солунга сес айның бирээде үнген чүүлде Н.Н. Поппени бижик херээ дээш репрессиялаткан деп айытканы шыңга дүүшпейн турар. Ооң дугайында эртем ажилдарында хөй биживейн турганының ужуру өске. Н.Н. Поппе Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде, 1942 чылда, Германияже көже берген. Ынчангаш политиктиг чылдаганнар-биле 1970 чылдарга чедир ооң адын совет эртемге адаары хоруглуг турган. Бо эртемденниң дугайында материалдар болгаш ооң ажилдары 1990 чылдарга чедир чажыт документилерге хамааржып турган. Ындыг архивтерни көөр эрге

эртемденнерге чок турган. Чүгле А.А. Пальмбах бодунуң «Литературлуг национал дылдың тывылганы болгаш хөгжүлдөзүнүн байдалдары-биле холбаштыр тыва бижикти шинчилээниниң шенелдези» деп диссертациязында Н.Н. Поппениң тургусканы тыва алфавиттиң болгаш ооң тыва дылдың үн тургузуун шинчилээниниң дугайында бижип каан. Бо бүгү болуушкуннарны, оларның чылдаганнарын Борис Исаакович архив материалдарыңа болгаш Н.Н. Поппениң хууда чагааларыңа даянып тургаш, делгереңгей, чаңгыс-даа чүүл арттырбайн шинчилээш, ук эртем чүүлүңдө бижип каан.

Борис Исаакович Татаринцев шинчилеп турар айтырыыңа черле бодамчалыг, бүгү талазындан көөр чаңчылдыг. Ол — 1968 чылдан эгелеп Тывага чурттап, тыва дылды шинчилээр ажилга бүгү талантызын, амыдыралын өргүпкен эртемден, башкы. Тыва дыл болгаш түрк дыл эртеминиң талазы-биле ажилдап чоруур эртемденнер Б.И. Татаринцевти теория талазы-биле ханы билиглерлиг, дыл материалын анализтеп турары билдиги, эртем талазы-биле түңнелдери барымдаалар-биле ыяк бадыткаар эртемден деп хүндүлээрлер. Ол — бодунуң ажылыңа бердинген, кандыгдаа байдалдарда чүвениң алыс дөзүңгө чедир шинчилеп, шын түңнелдерни үндүрүп алыр дээш бүгү күжүн салыр шинчилекчи. Ынчангаш Т. Чигденниң август бирээде «Шын» солунда үнген «Кым чогаатканыл?» деп чүүлүңдө Б.И. Татаринцевти партийжи номенклатурага чыгырткан эртемден дээнинге бис чөпшээрешпейн турар бис.

Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш — билдингир тюрколог, тыва дылдың шинчилекчизи, хөй санныг эртемденнерниң болгаш башкыларның башкызы, дагдыныкчызы, сүмелекчизи. Д.А. Монгуш тыва бижиктиң дугайында айтырыгны база чаңгыс эвес удаа шинчилеп турган. Тывага үнүп турган эртем чыындыларыңа, солуннарга тыва бижикке, ооң төлөвилелдеринге тураскааткан хөй санныг эртем чүүлдерин ол парлаткан.

Оларның чижээңге «Тыва письменность и некоторые просы ее дальнейшего развития» («Тыва бижик болгаш улаштыр сайзыраарының дык айтырыглары»), «Тыва алфавит и его совершенствование» («Тыва алфавит ону сайзырадыры»), «Тыва язык. Современное состояние письменности и пути ее улучшения» («Тыва бижиктиң амгы байдалы ону экижидериниң орук «Тувинская письменность временное состояние спективы. («Тыва бижик байдалы болгаш сайг оруктары»)» деп чүүлдер болур.

Айтырыгыг келге бүрүзүн, улуг-бичии дичээңгейлиг дыңнаар, тунган айтырыгга эң үндөзилеп, тодаргай, бигир кылдыр тайылбырла чаңчылдыг. Ажылы чай болза, кылып олурар чүү дыынче салгаш, улустуң аажок кичээңгейлиг чугаалажыр башкы чүве Тываның эвес, Россия эртемденнери ону билди жизиг, төрүмелинден бү интеллигент деп хүндүл 40 ажыг эртем ажилда редактору, рецензенти өөредилге номнарын өөредилге пособиелери гускан. А.С. Пушкин, А. деев, К.И. Чуковский өске-даа билдингир орук чогаалчыларның ном тыва дылче очулдурган ден. Ооң чогаадыкчы ажы даңзызынче 150 ажыг ажилдары, өөредилге программалары, очулдур гаалдары кирип турар. К бүдүжү, аажы-чаңы-биле да хүндүткелдиг кижил бирээзи деп санадып чору бистер, коллегалары, чоланып чоруур бис.

Тыва бижиктиң төө биле холбашкан айтырыны «Шын» солунуң арынга номчукчулар көд Тываның болгаш тыва дьтергиин шинчилекчилер дугайында бижир чылдыны биске берип турары, четтиргенивисти илеретти

«Шын» солунуң 90 чылдааныңга

«ШЫН» — ЭМЧИ

«Шын» солунуң кол редактору В.С.Шаравии, бедик эргебайдалдыг-даа болза, кымга-даа эл-холдуу-биле ылгалдыг. Чер-чурт-даа ылгавас, кандыгдаа ажилдакчыны өрү тыртып ап чораан. Ынчангаш ук албан-хүлээлгеге пенсияже үнгүжеге чедир ажилдаан. Солун барык хүн санында үнер, ооң хемчээли база улуг. Материалдарың кол нуруузу чер-черден келир чагаалар. Ынчангаш чагаа килдизиниң ажилдакчылары дөрт кижиге турган.

Шүгүмчүлелдиг чагааларны, авторлары билдингир болза, парлалгаже үндүрер. Ооң эң кол харысалгалыг бижээн кижиге

боду болур. Хоп-чип, адаан-чижилге сиңген шүгүмчүлелдерни чагааның келген черинден барып истээр. Оларның чамдыктарын В.С.Шаравии корреспондентилер-биле кады хынажыр. Эрзин, өске-даа кожууннарга Валерий Севилбаевичиниң эрттиргени ажык чагаалар хүннеринге киришкелдим. Ук хемчеглерге тус черлерниң бирги деңнелдиг удуртукчулары киржир. Түңнеллиг солунуң арныыңа парлаар чүве.

Кандыг-даа айтырыгларны республиканың ынчангы эрге-чагыргазы үзе шиипирлээр. Чүгө дээрге «Шын» ооң органы. Ол бүгү-биле чергелештир

авторларның гонорары база тускай акша-шалың. Чамдык кожууннарга «Шынның» тускай корреспондентилери база ажилдап турган.

Бөгүңгү Парлалга бажыңының тудуунга В.С. Шаравииниң кириген үлүг-хуузу база бар. Республика типографиязының кылдыр туттунуп орган бажың, шаг-үе өскерлирге, «Гаруда» төп садыг, республиканың уран чүүл школазы апарган. База ол ышкаш солуннар, типография ажилдакчыларыңа чаагайжыдыр туттунган хөй каът бажыңы база ынчангы эрге-чагырга тудуп берген.

Ам ыңдыг чаагай байдал

читкен. Ынчалза-даа «Шын» солун тыва дылдыгларның сагыш-сеткилин, үзөл-бодалының чырыткызы хевээр. Ооң тозан чыл юбилейи кол бадыткал апарганын чүгле дыңнаан эвес, ийи караам-биле көрдүм. Ырак кожууннардан келгеннерниң бирээзи пенсиязының кезиин солунга бергенин магададым. Ол хүндүлүг кырган, ооң ажы-төлү каш чүзүн мал-маганныг, дембилелиг-даа болганы магатчок.

Бай-тайгажыларның байыр чедиргенин эң элдепсинип чоргаардым. Республика, Кызыл хоорай деңнелдиг удуртукчулар бижимел байыр чедиргеш, ада-иелериниң «Шыңга» чаагай

хамаарылгалыын сагында Чогум ат-фамилиязын ч дыңнавайн бардым, барык хар чыгыы ирей «Шын» сол эмчи деп демдегледим. Ынча ынак солунун сыртының арга салып алгаштың, ол ам удуур кижиге болган.

Ону дыңнааш, Новосибирскиге кады өөренгеним Билин Седен-Хуурактың бир кожама сактып келдим:

Харлыг Саян артындайда. Кадайым кыс артып кады Карл Маркс «Капиталы» Кады удуур эжим болду. Арапчор Оку хоочун журналы

Авторнуң тырттырган
чүруктары.

ЧҮГЛЕ ЭМНЭЭР ЭВЕС, А САГЫШ-СЕТКИЛ-БИЛЕ ЧУГААЛАЖЫР

«Кандыг-даа бажыңче кирзимзе,
аарыг кижиге ажыктыг болзун дээш кирер мен»
Гиппократ.

Башкы, садыгжы, эмчи, тудугжу... Кижилер тургаш-ла, келир үеде кым болурун боданып эгелээр, кайы-бир мергежилди сонуургай бээр болдур, ол ооң күзели апаар. Эмчи болурун дыка хөй уруглар, оолдар күзээр турган дизе, хөөредиг болбас. Маңган ак хар дег хептиг, кайда дуза дилээн-дир, бир дугаарында, дүне-хүндүс дивейн, далажып бар чыдар улус — эмчилер. Эмчи кижиниң күжү ооң чүрээнде, тодаргайлаарга, ооң кижилерге ынакшылында, ханы билиишкенинде, кээргээчел сеткилинде.

Любовь Викторовна Соянның төрөл аймаанда улуг даайы Каадыр-оол Монгушевич Саттан өске, эмчилер-даа чок. Ынчангаш ол кады төрөөннөриниң аразында эң улуу болуп, чаш назынында-ла эмчи болуп күзөлдиг болган. Ол төрөлдөриниң аразында эмчи болуп күзөлдиг «оттурган» кижилер болуп турар. Люба 10 класс тургаш, Красноярдарның эмчи университети-биле чагаалажып, оларның берген онаалгаларын,

хыналда ажылдарын кылгаш-ла, чорудуп турган. А кажан дужаар үе келирге, Краснодарже чоруур дээрге, билеттер чок болганы-биле Красноярскиже дужаап алган.

Красноярскиниң күрүнениң эмчи институтун дооскаш, Республиканың № 1 эмнелгезиниң терапиязынга 1 чылдың интернатурасын эртип алган. Оон улаштыр ажылдаары-биле бижик езугаар Барыын-Хемчиктин психоневрологтук диспансеринге психиатр-нарколог болуп күш-ажылчы оруун эгелээш, мергежилдинге 22 чыл дургузунда бердинип ажылдаан. 2012 чылда амыдыралының аайы-биле Бай-Хаакка бир чыл ишти район терапевтинге ажылдаан, а ооң соонда найысылалче көжүп чедип келген.

Любовь Викторовна амгы үеде Кызылдың хоорай поликлиникасында участок терапевти болуп, чонга буянын чедирип чоруур. Мергежилдиниң аайы-биле 30 чылдарның дургузунда аарыг улусту чүгле эмнээр эвес,

а сагыш-сеткилинден чугаалажыры, ооң ишти-хөңүн аарыгдан өскеде чүү дүвүредип турарын үлежири чаагай чаңчыл апарган.

Шынап-ла, кижилер аарыг бергеш, эмчиниң өрээлинче киргеш, дораан ооң арын-шырайынче көрүп, «мени кээргезин» дээн сеткилдиг болурун аарыг чазык арны-биле: «Чүңер аарып тур, чүү силерни дүвүредип тур?» — деп айтырын салырга-ла, авазынга «хотпанган» чаш уруг-даа ышкаш, кайда чүзү аарып турарын төөгүп бээр. Кижиниң экизи ооң арын-шырайындан-на, чылыг-чымчак сөзүндөн-не илдең болур. Любовь Викторовнаны көөрге, база ыңдыг — оожум, топтук, чазыы аажок. Ооң ыңдыг чаагай мөзү-бүдүштүү хөй чылдарның дургузунда аарыг улусту эмнээринге улуг күштү берип турар. Ажылында ол сагыш човангыр, кичээнгеилги эмчи, а бажыңында уруунун, оглуңуң эргим авазы, думаларының хүндүткелдиг угбазы.

Мерген угаан, арга-дуржулга кижиге бүдүн амыдыралдың дургузунда мөөңнеттинер. Мергежилдерниң эң-не буянынын шилип алган Любовь Викторовнаның

Терапевт эмчи Л.В. Со

санап турары-биле, күш-ажылчы орукту суур черден эгелеп алырга, дыка эки. Чүге дизе бергелерни ажып эртеринге чаңчыгар болгаш аңаа торулбас болур. Өөренип турганы теория, практика болгаш херек кырында амыдыралда таварылгалар база дыка ылгалдыг дээрзи билдингир. «Бир катап бажыңче хан чүгүр берген, дыка берге байдалдыг кырган-ачай таваржы бээрге, бир эвес өөренип турар үеде болза, башкылар тайылбырлап бээр, ону шигээдип-даа алыр болза, шуут ханыладыр билбес болур, а кажан чуртталгада ылап-ла бо таваржы бээрге, чүгле ыңчан өөренип турган билииңни сактып, шынап-ла, ыңдыг болуп чүве-дир

деп билип каар сен. Тү ол сеңээ дыка ажыкты арга-дуржулга болур» — тыышкыны-биле ол үлө Ажыл-агыдан аңа бүлө, ажы-төл база-ла ни ээлеп турар. Любовь Викторовнаның улуг уруу бичии оглу — школач чогаалы, проза сонуурнар номчурунга, аяңлаарында ынак эмчи эвээш болурун, шууту дивейн, амыдыралды овор-хевирин шилип күзөп чоруур, ыңчан кесалгалывыс кадык болзунгге улуг бүзүрелдиг.

Валерия

АЧАМ ТАРААЧЫН ЧОРААН

Шаандакы араттар тарылга шөлүн «шаң»-биле чижеглеп хемчээр чорааннар. Ийи шаң дүжүттү бир гектар тарылга шөлүңге деңнеп турган.

Тараа тарыыр аът, шарызы чок яды кижилер күш чедер шаа-биле бир, ийи шаң тараа тарып алыр турган. «Шаң» деп хемчээлдин укталганы: тарааны бастырып ажаарда, бир шаң тараа шөлүнүң тавычазы хостуу-биле сыңа бээр хире төгөрүктөй эжип каан черни шаң деп адаар. Тарылга шөлүнүң эге хемчээли оон укталганы ол. Ачам чыл бүрүдө кызыл-тасты, арбайны, суланы, чинге-тарааны ийи-ийи шаңны тарааш, ажаап алыр чораан кижилер. Дөрт гектар тарылга шөлдүг чораан кижилер ийин. Ачамның тарылгазының шөлдери эриктин чыраа дуй үңген дамырактарның булуңнары кылын довурактыг Ак хемчигештин артында Арты-Судак, Ортаа-Судак дээр шөлчүгөштер чүве. Ол шөлчүгөштер суггатыг болгаш, оът-сиген, тараа-быдаа чылдың-на чаагай үнер.

Ачам чылдың-на тараа, сиген шөлдери суггарар бугаларының дөстөрүн Меңниг-Хелиң деп шолалыг Седип дээр ламага дагыдып аар чораанын сактыр мен. Тараа ажаалдазы доостурга-ла, тарылга шөлдери суггарынган турар. Суггат үезинде шөлдүң суг үнмөс дөң черлерин хүүрек-биле баскаш, суг хөлдээр ыйгыл черлеринче дескилей октап каапкан болгаш, чери дескилежи берген тарылга шөлдери суггарарга, дыка белен. Күш үндүрбес, сугну салып бадырарга-ла, шөлдү дескизи-биле хөмө апаар. Ачам тарылга шөлдериңе суггат үезинде сугну үр чытырбас кижилер. «Хөрзүннүң бүдүмелдери чугдунуп, үрели бээр» дээр. Ылаңгыя чазын, шөлге суг чедиштир дескилежи бээр-ле, дораан сугну өскээр чаяр. Ындыг суггарылганы ачам «чылгадап» деп чугаалаар кижилер.

Чазын тарылга шөлүн, суггарган черниң кыры куураып чорда, чарып эгелээр. Кызыл-бут кылаштаан кижиниң будун хөрзүн хаарбас апаарга, үезинни чаштырып эгелээр. Бир шаң черге чинге-тарааны бир кочалды, бода тарааларны (арбай, сула, кызыл-тас) ийи-ийи кочалды чажар. Хемчээли ыңдыг. Чашкан тарааны өрге, күске, күш чыып чивээнде удур-ла илииртээр. Бода тарааларны эрте чажар, чинге-тарааны орайтады чажар.

Ачам чайгы үеде тараазын суггарбышаан, сиген кезип чайлаар чораан. Чинге-тарааның бышканын чемниг бажының адак-

кы адырларын бышканындан тодарадыр. Хемчик ашактары чинге-тарааның адаккы адырларын сагаазы дижит. Сагаазы чиг-дир азы сагаазы быжа берген, ажаар апарган дижитер. Бода тарааларны өңү агарып, сывы кургай бээрге, ажаап эгелээр.

Август айда доңат болуп, дүне хыраа дүжөргө, эртенінде чинге-тараа чер кырынга калбарып чыдыптар, ажаап алыры бергедей бээр. Бода тараалар сывынга тура кургай бээр. Ачам хыраа дүжөр дүнени эң-дөвөс, чинге-тараа шөлүн долгандыр кургаг өдөк төп алган турар. Хыраа дүжөриниң бүдүүзүндө кежээ төп алган өдөөн тараа шөлүн долгандыр ышталдыр кыпсып каар. Ол ышка хыраа болбас, тараа дижит артып каар. Ачам хыраадан тараазын чидирбес чораан кижилер.

Ачам хол кадыры-биле тараа кезеринге дыка мергежээр. Хүнде бир шаң тарааны чайлыг кезип алыр. Бир шаң тараа дээр хүнде ийи кижиниң кезер хемчээли-дир. Чинге-тараа биле суланың сывы чымчак, баштары салбактыг болгаш, кезерге эптиг. Кызыл-тас сывы кадыг, бажы молдуруктуг согун ышкаш. Кезерге, холдан ушта халый бээр боор чүве. Чинге-тараа тавычазын баштары ишкээр турар кылдыр төгөрүктөй чыптар, бедии 1 метр хире, иштики хемчээли өг хараачызындан бичии-ле тар дээрбек болур.

Кызыл-тасты, куужак бичии-ле четпес тавычаны дал ортузундан бөле шарааш, олуртуп каар. Арбай, сула тавычазын аңгыска чада салып каар. Бода тараалар тавычазы кургай бээрге, шаңнарже сөөртүп, бастыралынга белеткээр. Чинге-тараа хөпзөөннөри изий бээрге, шаңга баштары өрү кылдыр, шаңны долдур олурту салыр. Тараа бастыралар шаңның дал ортузунга, быжыглап тургаш кадап каан чагы турар. Хемчик улугу ол чагыны кисин деп адаарлар. Тараа бастыралар шарыларны азы аъттарны моюннарындан быжыг баг аргамчы-биле кошулааш, кисинге хос долганып турар кылдыр баглаар. Шарыларның азы аъттарның саны бастыралар тавычаның эвээш, хөйүндө хамааржыр: 5, 6, 7, 8-даа бооп болур: Тараа бастыралар шарыларның аастарын, тавычаны чивес кылдыр, дуй шарыгылап каар. Аъттарны чүгөннээш, ойтур кастагылап каар.

Бир кижилер малдарны шаңны долгандыр сүрбүшаан, тавыча кырынга мыяктай бээрин хайгаараар. Мыяктай берген малдың

мыяан тавыча кырынга дүжүрбейн, удур-ла саван-биле доскаш, шаң даштынче үндүр октап турар.

Тавычаны төндүр бастырып үндүрүптөргө, боктуг тараазы артар. Боктуг тарааны салгын кээр талазындан чайлады бөлүп алыр. Бөлүп алган боктуг тарааны салгынга арыглаар. Хадындан кылган узун сыптыг хүүрек-биле өрү октаар. Өрү октаан тараа чаңгыс черге дүжөр ужурулуг. Ынчаар тараа арыглаарын Хемчик улугу «тараа каар» азы «тараа хаяар» дижит чугаалажыр. Тарааны хайып турда, бир кижилер хола-хараган ширбиил-биле арыг тараа кырынга дүшкен чамны бок үнүп турар талазынче үндүр ширбип турар. Ону «тараа чамнап турары» дээр. Арыглап каан тарааны үш кезекке чарар. Арыг бажы (улуг чемниг) болгаш ортузу, эки шынарлыг тарааларны уургайга шыгжаар. Тараа кудуруун кургаткаш, соктааш, эът быдаалаар боор чүве. Дыка эки хоюг быдаа боор.

Шаандакы араттар тараа дүжүдүн барба-биле санаар чорааннар. Барбаларның хемчээли база аңгы-аңгы: беш пудтуң, алды пудтуң дээш, оон-даа ыңай. Тараа дүжүдүн санаар барбага беш пудтуң барбазын чижеглеп ап чорааннар. Бир пуд — он алды килограмм. Беш пудтуң барбазына 80 килограмм тараа кирер. Тараа дүжүдү беш, алды барба боорга, ортумак дүжүт деп санаар. Чеди, сес барба — эки дүжүт.

Ачамның бастырган тараазы шаң бүрүзүндө сес, тос барбадан кудулавас чораан кижилер. Ол алган дүжүдүн уургайлап шыгжаарда, дөрт кезекке чарып алыр: үрезинге, келир чылдың дүжүдүңге чедир чири, тараалап келгеннерге бээр, курлавырга шыгжаары. Кезек бүрүзү аңгы-аңгы уургайлыг боор. Ол шагда аът-биле чүк сөөртүр, терге кончуг ховар турган. Ачам тараа тавычазын шаңче дажыярда, шыргалаар чораан чүве.

Бо шагда аът, шары-биле тараа тарып, шаңнарга тараа бастыралының болдунары берге-ле боор. Шаандакы тыва чоннуң езу-чаңчылдарын эгидеринче угланган Тываның Чазааның ажил-чорудулгазын бүгү чон деткип турар боорга, шаандакы араттарның ажил-амыдыралын аныктар сонуургаар деп бодааш, бо чүлдү бижидим.

АВА МОНГУШ,

ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы,
тылдың хоочуну.

ХООЧУННАРЫЫ ДУЗАВЫС

Бистер, Самагалтай ортумак ниити билиг школ 11-ги класының доозук класывыстың удуртукчузы Салбакай Бопуулайов Кулак-биле дагынып ал езугаар өөрөдиге ады хоочуну Алдын-кыс Павлова оон өөнүң ээзи көдө агыйның хоочуну Данов Иович Монгалдарга чылдар оларның ажил-амыдыралынууравышаан, барып дуз турар бис.

Бо удаада хоочуннарымы база-ла чылыы-биле уткуп алдылар. Улуг назылыгылар дилээ-биле хериминиң и чадаң үнүштерин аштап-а хөмүрнү каяаже кирип, ыяжын дажып бээр ажилга д тывыс. Ажыл аразында Ал Павловна кырган-авай биске пионерлерниң дружина дарг луп, комсоргтап чораанын сс дып чугаалады.

Ол үеде орус башкылар а турган болгаш өөреникчилер дурукчулап турганы оон орус шыырак билер турганын хер турар. Оон аңгыда, школачырында болуп турган хөктүг у дарын улуг сонуургал-биле д билип алдывыс. Данов Маада бүгү чуртталгазын төрөөн кожу көдээ ажил-агыыңа бараалт

Хоочуннарымыс бистин дузавыска өөрүп четтиргенин катап илереткеш, класывысты дузунга дузаламчы кылдыр а бергеш, чакы ажилдарга дуза бээрин дилээр. Улуг назылы чуннарымыска улуу-биле өөрү тиргенивисти илеретпишаан, о быжыг кадыкшылды, омак-с чоруурун күзөп тур бис.

Амгы үениң ажы-төлү, улуг назылыг кижилеривисти хүнд оларның ажилдап чораан үе күрүнөге кириштирген санап а ажил-ижин үнөлөп, бо хүнде чуннарже сагыш салып, дузала чоруулунар.

Самагалтайның №1 ортумак ниити билиг школазы доозукчуларындан.

Улусчу езу-чаңчылдар чылынга

ДАГЫЛГАЗЫНЫҢ САЛДАРЫ

Булчун кырган-ачавыстың езинде чон аразында ады Ишпес-Ооң хөй ажы-төлүн «Ишпес-Ооң уруглары» деп тес-хемчилер ээр. Оларның аразындан кандыг-ергежилдин алдар-аттыг кижилери

Аймактың салгалы 140 ажыг киж. эде өгбелеривис чурту Шивээлиг-Хем-чыл улаштыр оваа дагаан бис. Аңаа уиканың булуң бүрүзүнчө тарай берген деривис чыгып, танышпас, чаа күдээ-тер-биле ужуражып, спортчу оюн-ыры-шоор мөөрейин чөңгөвис Зоя Ковна биле акывыс Кара-оол Лопсан-алчаалар, дунмавыс Лидия Чоодуевна-оол ажы-төлү-биле солун эрттирген. Ол Лапчаа бистиң амгы салгалдың нояны. Ол — мөзү-бүдүштүг, эртем-иг, бодундан улугларны доктаамал араар, дунмаларынга үлегерлиг, акы киж. Чажындан амыдыралдың даа байдалдарында дадыккан болгаш черинин делгемнеринге күш-ажылчы эгелеп, Тес-Хем, Улуг-Хем кожуун-луг-хуузу кирип, «ТР-ниң алдарлыг акызы» хүндүлүг атты, Россия биле ың демнежилгезиниң 100 чылының ийлиг медалы-биле шаңнаткан, хөй үт бижиктерниң эдилекчизи.

хүрээлерниң болгаш лама-башкыларның төөгүзү» (Кызыл, 2015ч.) деп номдан көрүп болур. Бистиң 88 хар ажы чурттаан ачавыс Баир Амырда-евич Аракчаа: «Аваңар төрөлдери чылдың-на чайын Моолче Улуг-Хүрээге тевелиг тейлээр турган» — деп, бо-ла биске сактып чугаалаар киж. Боду база Са-магалдай хүрээзинге хуурактап чораан.

Эрткен чайгы оваа дагылгазының күч-күжүнүң салдары боор, өгбелеривистиң тейлеп чорааны Моолда Кандан хүрээзинге онгу классчы уйнуум Света-биле аян-чорукчулап баар аас-кежиктиг болдувус. Ону Чечена Очуровна биле Максим Дуванович Чамыяңнарның өг-бүлөзи боттандырган. Оларның арыг-силиг, довурак-доозун безин кирбес, дыштаныр, удуур «өрээлди», чымчак чоруктуг УАЗ автомашиназы-биле аай-дедир 3500 километрни июль 5-тен 15-ке чедир эрттивис. Чамыяңнарның дөрт ажы-төлдүг өг-бүлөзиниң тура-соруу кончуг бедик. Оларның кайызы-даа Эрзин чурттуг,

биле меңээ улуг аас-кежик болбайн аан.

Моол — езулуг тоол ораны дег чер. Че-же-чеже километр онгул-чингил оруктарны эртип, Завхан аймактың девискээринге кээривиске, орук экижээн. Ында-мында «КАМАЗ» автомашиналарның шалыпкын чоруурун хайгаарап, дески, чаагай асфаль-тылыг оруктарга келдивис. Чолаачывыс оруктун солагай талазынче айтыкташ: «Маңаа чүс-чүс чыл бурунгаар вулкан чазылган. Бо бүгү улуг девискээрге чер чарлы берген, ооң ыяштары чолдак, чавыс апарган, даштар, хаялар үттели берген» — дээш доктааптарга, аңаа чурукка тырттырып алдывыс. Оон элээн халдып чорувуста, эзим-аргада чүс адырлыг улуг ыяш, оон ырак эвесте чеден адырлыг ыяш бар. Аңаа моолдар чүдүп тейлээр болду. Максим Чамыяңның солун чугаазы-биле узун орук эрткени билдинмес.

Орай дүне бир моол аалга доктаадывыс. Олар бисти ашкарып-чемгерип, хондурган. Ол өгдө телевизор, холодильник-даа бар. Телевизордан «Россия» каналыга төрөөн чуртувустун медээлерин-даа дыңнадывыс. Эртенинде өңүктөривис-биле байырлаш-каш, нурукка тураскаал кылдыр тырттыржып алгаш, оруувус уламчыладывыс.

Дүнекиниң 24 шак 40 минута турда, Улан-Баторга халдып кирип кээривиске, хоорайның янзы-бүрү өңүг чыры, дээрде хөй санныг сылдыстар дег, бисти уткуду. Мен 1995 чылда XIV Далай-Ламаның Моолга «Калачакра» өөрединге 20 чыл бурунгаар чордум. Дүнеки чырыктардан-на Моол чурту оон бээр дыка-ла сайзыраанын магададым.

Эртенинде Улан-Батор хоорайның де-мир-орук вокзалының чоогунда «Сүмбер-Уула» садыгның ийги кадында аалчылар бажыңыга доктаадывыс. 25,6 метр Ава-локитешвара бурганниг, 42 метр бедик Кандан хүрээзи Улан-Баторнуң бир улуг кудумчузунуң бажында бедик черде тура-рын кайы ырактан көрүп, аңаа тейледивис. Максим Дуванович бо хүрээже канчаар кир-рер, киж боду кандыг байдалдыг турарын тайылбырлаарга, улуг бурганга мөгөйип, өг-бүлө бүрүзү 10 муң төгериктиң улуг чу-лазын кыпсып, сагыш-сеткиливис оожургап, таалап, ооң чанында төөгүлүг дуганнарны көрүп хүнзедивис. Кырган-авашкыларның кол сорулгазы бүткен. Моол чуртунга солун аян-чоруувус мынчаар эгелээн.

Чамыяңнарның иштики делегейи, угаан-сарылы байлак. Максим Дуванович — тыва спорттун хоочуну. Оларның уруун, респуб-ликавыста билдингир апарган Джени Чамыяңны танывас киж ховар. Ол — дзюдо спортунуң үш дакпыр делегей чемпиону, Со-фия хоорайга эрткен XXII сурдлимпиаданың мөңгүн медалының эдилекчизи. Уруунуң улуг маргылдааларга киржир чарыгдалын колдуунда ада-иези үндүрүп, дузалажып турар. Адазының изин баскан кызы Джени Чамыяң бедик тиелелгелиг боорунга бүзүрөп, йөрээп тур бис.

2016 чылда Чамыяңнарның буянның өг-бүлөзи бистерни Кыдат чедирерин план-наан. Сорулга салдынганда, күзүл албан боттаныр. Аян-чорук — келир салгалга езу-чаңчылдарның, өг-бүлөзиниң, ук-ызыгуурун төөгүзүн дамчыдарының эки аргазы.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
хоочун журналист.

Авторнуң чуруктары.

ЧАА-ХӨЛДҮН
БУЯННЫГ АЖЫЛ-
ИШЧИЛЕРИ

Чаа-Хөл суурнуң ажы-төлүн хаара тудуп, кижизидип, өөредип, хайгаарап чоруур буянның ажил-ишчи албан черлери, уруглар садтары бол-гаш хоргаадал төвүнүн ажил-чорудулгазының дугайында бижикседим.

Суурнуң бичии чаштарын ийи уруглар сады хүлээп ап турар. Оларның бирээзи — «Чодураа» уруглар сады. Ол суурнуң ба-рыын талазында турар. Бо уруг-лар садының эргелекчизи — Зоя Түлүшовна Базакай. Ол — биче сеткилдиг, дузаарга башкы. Ооң ажылынга бердингенин садтын даштыкы хевир херечилеп тур-рар. Уруглар садының хериминиң иштинче кире бээрге, ында янзы-бүрү тоол оранының маадыр-ларын, амытаннарны дүрзүлөп кылганы дыка чараш. Чайгы үеде хериминиң ол-бо талалары айыраң-шокар чечектер-биле шыптыглан турар. Девискээ-ринде тускайлаан ногаа олур-тур шөлчүгежинден күзүн элбек дүжүттү чыл санында ажаап ап турары онзагай.

Эрткен чайын Уруглар хүнүнде «Чодурааның» белеткел бөлүүнүн уругларының таңцы-самын көргөш, дыка-ла чаптап, чараш-сындым. Көрүкчүлөр адыш час-каашкыны-биле оларны уткуп ап турду.

Чаа-Хөл суурнуң хоргаадал төвү таптыг-ла суурнуң ортузунда турар. Ооң удуртукчузу — дээ-ди эртемниг башкы Белекмаа Кара-ооловна Балчый. Төптө 7 ажылчын хаара туттунган. Эмчи сестразы Раиса Ховалыговна Ховалыг, кижизидикчи башкылар Алдынай Юрьевна Калындуу база Сырга Олеговна Чыпбай хоргаа-далда уругларны хайгаарап, ажаап-тежээп, кижизидип турар-лар. Амданныг аш-чем-биле по-вар Алдынай Валерьевна Доклут, дузалакчысы Кара-кыс Солаан-ооловна Бичии хандырып турар. Хоргаадалдың айыыл-чок чо-руун таңныылдар Ян Николаевич Норбу биле Шолбан Хурунаевич Токаш-оол дүн-хүн чок хайгаарап турар.

Бо хоргаадал төвүнде Ак-Туруг, Булуң-Терек, Шаңчы база Чаа-Хөл суурларның социал бай-далы берге уругларын тудуп ту-рар. Төптүн бажыңының иштики, даштыкы хевирин амгы шагның негелделеринге дүүштүр кылган. Эрткен чайын капитал септелгези база кылдыглан. Одалга сезонун-га эки белеткенген.

Хоргаадалдың башкылары эвилең-ээлдек, ынаар кире бээр-ге, кандыг айтырылгы келгенин сагыш салып айтырып, чугаа-лажы бээр. Чылдың кандыг-даа үезинде, ылаңгыя байырлалдар үезинде, аңгы-аңгы мөөрейлерни ында эрттирип турары онза. Чайгы үеде өөреникчилерге дыш-танар лагерь база ажиттына бээр. Бо төпче кирген уругларга таарымчалыг байдалды тургуза-рын бодап, тускай дериттинген уруглар өрээлин, чемненир, чунар өрээлдерни база башкыларга болгаш эмчинин ажилдаарына таарымчалыг өрээлдерни кылган.

Буянның ажил-иштиг «Чо-дураа» уруглар сады биле хор-гаадал төвүнүн коллективинге чедишжинерни күзевисаан, ам-даа күженишкенин ажилдаарын йөрээдим.

Елена ЧАТБАЛ.

Чаа-Хөл суур.

а-оол Лопсанович бистиң аймактың оваа дагылгазынга тураскаадып, суглуг Теректиг-Хемим» деп номун ен. Ол номда төрөөн суурунун чараш-чурумалын, ооң баштайгы тургузук-ан, ада-ие, ха-дунмазының дугайында төөгүп бижээн. Чүгле биске звес, а ит-хемчилерге хүндүткелин илереткен. Ол дээш акывыска четтиргенивис тивис. Оон ыңай, оваа дагылгазынга ө бүрүзүңге ук-ызыгуурунун «да-а-а-а» тургузар мөөрейни чарлаан. Булчун өгбевистиң тос ажы-төлүнүн пери шупту киришкен. Түңнелинде аалар чеди чада чедир «ызыгуур» тургускан дээш, эң улуг шаңналды А Биче-оолдарның уруг-дары тоол-аян-биле ада-иезинге ынакшылын, алың төөгээнин төрөлдери сонуур-адаан. Тес-Хем кожуунуң мурнакчы-ны чораан Хөлбег кырган-ачазының айык чагдырар ойтчу бойдус хайыр-ааялгасын уруунуң уруу Екатерина овна Чооду: «Ол боду коммунист-даа болза, улус көрбес чажыт черге чо-кырган-ачам ховар салым-чаялгасын ил турган» — деп, чыылганнарга сактып аян.

реп аймактың бүдүжү ук-ызыгуурундан оржыр. Бистиң аймакка эрткен чүс эртем-билиглиг улуг лама-башкылар чораан. Ол дээрге улуг өгбелеривис Узун-Хелиң, Булчун Ишпес-Хелиң, Кыска-Хелиң, Оюн Балдар Даа-Хелиң, Лондуп олар-дыр. Чагытай хүрээзин чуп, Моолдун Кандан хүрээзинин-рин олар алдын-биле чайырлаш-Ол дугайын С.К.Сереноттуң «Тыва

моолдаар. Чечена Очуровнаның авазы Раи-са Көгжейевна Өлзөй 40 ажыг чыл дургузунда уруглар эмчизинге ажилдаан, ССРЭ-ниң Кадык камгалалының тергенини. Ол 80 хар че-дип-даа турар болза, омак-сергек. Моолдун карак четпес делгем ховуларында хөй мал-маган көргөш, ада-иезин, чашкы шаан сак-тып: «Инек мыаа чыыр талазы-биле тулган мастер мен» — деп, хөөрээр. Черле ынчаш, Раиса Көгжейевна узун назылыг-даа болза, ушу спорт хевириниң мөгөйикчизи. Аныяк үезиниң орус, тыва, моол ырыларын шупту-зун билер. Ооң ынак ыраажызы — Андрей Монгуш, а ынак чогаалчызы — Александр Даржай. Мындыг солун өгбө-биле узун орук эртери амыр-ла. Ынчангаш уруу Чечена, күдээзи Максим кайнаар-даа чорааш, авазын эдэртип алырлар.

Эрткен чайын 60, 70, 80 харлыг кырган-авалар Евгения Чопуй, Эмаа Бичижиж, Раиса Өлзөй школачы уругларывыс-биле ол-ла машинавыска Кызыл — Курагино оруун таварыштыр, Улан-Удэниң Дацан хүрээзинге база четкен бис. Күдээвис Максим Дуванович кончуг эрес, ооң чорбаан, четпээн чери чок, дыңнаан, көргөн ужураалдары хөй. Ол — эрес-шооа, могаг-шылаг билбес чолаачыдан аңгыда, аян-чорукчуларның повары, экс-курсия башкарыкчысы. Чечена Очуровна — боду эмчи болгаш, бистиң кадыкшылывысты хайгаараар, холунда маршруттуң картазы доктаамал чоруур орук айтыкчызы, бензин санаар бухгалтери. Пассажирлерниң чагыы езугаар орус, тыва, моол ырыларны авто-магнитофонга салып бээр. Мындыг буянның өг-бүлениң ачызында эрткен чүс чылда тей-леп чораан өгбелеривистиң чери Моолдун Кандан хүрээзинге четкенивис уйнуум Света

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 301018105000000007
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни-
р адырыга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанчын Тыва Респу-
блицы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бурт-
речилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1)
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодаалдары редак-
ция-биле дүүлешин барыл болур. Айыттыгган саннары болгаш еске-даа ф-
ты, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

өөнүң ээзи, ажы-төлү, уйнуку